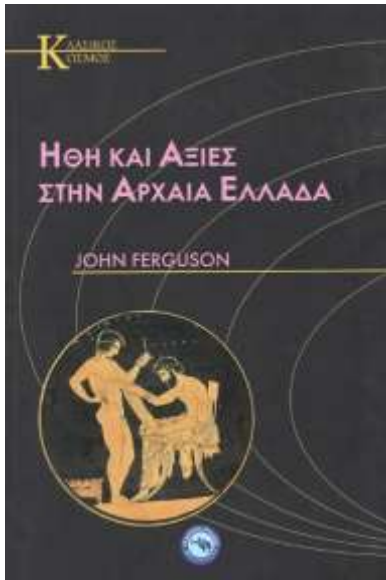

Ολιγαρχία και Δημοκρατία

(σχετικό κεφάλαιο στο έργο του *John Ferguson*
«**ΗΘΗ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ**»)

Η πόλη-κράτος

Η γεωγραφική φύση της κυρίως Ελλάδος διαιρούσε μεγάλο μέρος της χώρας σε μικρές κυρίως, παράκτιες πεδιάδες, περικυκλωμένες από βουνά. Καθεμιά από αυτές διέθετε αρκετά αγροκτήματα και χωριά, όπως και μια κεντρική πόλη, όπου βρισκόταν η αγορά. Στην πόλη, υπήρχε πάντα ένας λόφος ή ακρόπολη, που συνδύαζε τα χαρακτηριστικά τόσο του οχυρού όσο και ενός ιερού τόπου, ο οποίος ήταν πιο κοντά στον ουρανό, όπου κατοικούσαν οι θεοί. Συχνά, η πόλη βρισκόταν λίγο μακρύτερα από τη θάλασσα, προκειμένου να προστατευθεί από τις επιδρομές των πειρατών. Μια πόλη ή πόλη-κράτος, η πολιτική μονάδα της Κλασικής Ελλάδος, αποτελείτο από αυτήν την πόλη και την ύπαιθρο που την πλαισίωνε. Ένα μικρό νησί μπορούσε να αποτελεί μια πόλη· σ' ένα μεγαλύτερο νησί μπορούσαν να υπάρχουν δύο ή τρεις. Οι πόλεις-κράτη ήταν διαφόρων μεγεθών και πληθυσμών. Η Αττική, η περιοχή με την Αθήνα ως πόλη, είχε έκταση 2.500 τετραγωνικά χιλιόμετρα περίπου και συνολικό

πληθυσμό, στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., γύρω στις 250.000 κατοίκους ή λίγο παραπάνω. Στη Σικελία, οι Συρακούσες είχαν έκταση 4.700 τετραγωνικά χιλιόμετρα και αντίστοιχο πληθυσμό. Το νησί της Δήλου είχε έκταση κάτω από 5 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Οι πολίτες με πολιτική εξουσία, αποτελούσαν ένα περιορισμένο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Όπως σε όλα τα κράτη, όλων των εποχών, η ηλικία ήταν ένα προσόν. Όπως πάντα, μέχρι και περίπου έναν αιώνα πριν, οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες. Οι ξένοι κάτοικοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, εκτός και αν αυτά παρέχονταν για ειδικούς λόγους σε συγκεκριμένα άτομα. Το ίδιο ίσχυε και για τους δούλους. Μερικά κράτη υποδούλωναν έναν γειτονικό λαό που, ως έναν βαθμό, είχε κάποια αυτοδιάθεση, όχι όμως και τα πολιτικά δικαιώματα της πόλης. Δημιουργήθηκαν κοινωνικές τάξεις με κριτήριο την ιδιοκτησία, πράγμα που ίσως χρησιμοποιήθηκε για να διατηρηθεί ένας περιορισμένος αριθμός πλουσίων. Οι πολίτες μπορεί να εστερούντο των πολιτικών τους δικαιωμάτων για έκνομη συμπεριφορά.

Παρ' όλο που οι Έλληνες ήταν χωρισμένοι κατ' αυτόν τον τρόπο μεταξύ τους, συχνά δε και στον πόλεμο, ήταν υπερήφανοι για την ελληνικότητά τους, και αντιπαρέβαλαν την κοινωνική τους υπόσταση ως Έλληνες με αυτήν των βαρβάρων (που άφηναν ακατανόητους ήχους οι οποίοι ακούγονταν ως «βαρ-βαρ-βαρ»), Η γιορτή που λάμβανε χώρα κάθε τέσσερα χρόνια στην Ολυμπία (οι Ολυμπιακοί Αγώνες) ήταν μια περίοδος ανακωχής: κατά τα άλλα, το μόνο κίνητρο για ενότητα ήταν η απειλή από την Περσία και, όταν αυτή η απειλή εμφανιζόταν κατά καιρούς, δεν έπαιρνε μαζικό χαρακτήρα.

Πολιτικές αλλαγές

Οι παλαιοί βασιλιάδες των ομηρικών ποιημάτων, έδωσαν σε μεγάλο βαθμό τη θέση τους σ' ένα Συμβούλιο Γερόντων από την ανώτερη τάξη. Σε κάποια μέρη αυτό το αξίωμα επιβίωσε:

στον μακρινό βορρά, στις εσχατιές του ελληνικού κόσμου ή στη Σπάρτη, όπου βρίσκουμε δυο βασιλιάδες, να εξισορροπούν ο ένας τον άλλον, πέντε εφόρους (οι οποίοι εκλέγονταν κάθε χρόνο) με σημαντική εξουσία, ένα Συμβούλιο 28 Γερόντων και μία Συνέλευση περιορισμένων καθηκόντων, που δεν ξεπερνούσε τα 4.000 μέλη στο σύνολό της. Στην Αθήνα, και σε ορισμένα ακόμη κράτη, ο τίτλος του «βασιλιά» απενέμετο σε κάποιο άτομο μιας ομάδας αξιωματούχων που αποκαλούνταν άρχοντες. Η διακυβέρνηση μιας ισχυρής μειοψηφίας ονομάζεται συνήθως ολιγαρχία (η αρχή των ολίγων) ή αριστοκρατία (η εξουσία των «αρίστων» - αλλά έχουμε δει ότι ο όρος άριστος σημαίνει αυτόν που έχει εξουσία). Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο λαός, ο δήμος δηλαδή, δεν είχε παρά ελάχιστο ή και καθόλου λόγο. Μα, όπως τονίσαμε στην αρχή του τελευταίου κεφαλαίου, τον 6ο αιώνα, κάποιος δυσσαρεστημένος ευγενής μπορεί να οργάνωνε ένα πραξικόπημα, ως μονάρχης ο οποίος παραβίαζε το υπάρχον καθιερωμένο δίκαιο, απόλυτος ηγεμόνας ή «τύραννος». Πολλοί από αυτούς τους «τυράννους» ήταν πεφωτισμένοι. Στην Αθήνα, ο Πεισίστρατος έκανε μεγάλη προσπάθεια να καταστήσει την πόλη μεγάλο πολιτιστικό κέντρο (βλ. Η Αθήνα στην εποχή των τυράννων, εκδ. Ενάλιος, στην ίδια σειρά). Ο καθένας τους πρέπει να είχε πίσω του ένα χαλαρών δεσμών κόμμα χωρίς το οποίο δεν θα μπορούσε να επιβιώσει· καμιά φορά, έκαναν έκκληση στον δήμο. Το αποτέλεσμα δύο γενεών τυραννίδος ήταν η εξασθένηση της παλαιάς αριστοκρατίας, όσο κι αν συχνά, η τελευταία επιβεβαίωνε τη θέση της κατά τη διάρκεια αλλά και μετά την αποπομπή ενός δικτάτορα.

Η δημοκρατία, η δύναμη του δήμου, ίσως πρωτοεμφανίζεται στις συνελεύσεις των ενόπλων δυνάμεων, σε περίοδο πολέμου. Υπήρχε πάντα κάποια απειλή απέναντι στην εξουσία των ανωτέρων κοινωνικά στρωμάτων, στην περίπτωση που ο λαός ένιωθε δυσσάρεσκεια - κι είχε κάθε λόγο γι' αυτό. Αυτός είναι και ο λόγος που οι τύραννοι βρήκαν σ' αυτούς πολύτιμους συμμάχους. Δημοκρατία με την πλήρη έννοια του όρου δεν επετεύχθη μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., ή καλύτερα μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Όλη η δύναμη βρισκόταν στα χέρια της της Εκκλησίας του Δήμου όπου όλοι οι πολίτες μπορούσαν να παραστούν, να μιλήσουν και να ψηφίσουν. Η αμοιβή που τους δινόταν για την παρουσία τους στη συνέλευση δεν επέτρεπε την πρόφαση ενός οικονομικού εμποδίου ως δικαιολογία για να απέχουν. Τα περισσότερα κρατικά αξιώματα είχαν ετήσια διάρκεια, ενώ οι αξιωματούχοι επιλέγονταν με κλήρο. Εξαιρέσεις αποτελούσαν ορισμένοι ιερείς, το αξίωμα των οποίων μπορεί να ήταν κληρονομικό ή υποκείμενο σε διαφορετικούς όρους, κάποιοι οικονομικοί αξιωματούχοι, και οι επικεφαλής στον πόλεμο στρατηγοί, οι οποίοι πρωταγωνιστούσαν στην Εκκλησία του Δήμου και οι οποίοι εκλέγονταν ετησίως, συνήθως από τις τάξεις της παλαιάς αριστοκρατίας. Όλοι οι αξιωματούχοι υπόκειντο σε αυστηρό έλεγχο στο τέλος της θητείας τους και δικάζονταν, σε περίπτωση κακοδιαχείρισης, ενώπιον λαϊκού δικαστηρίου με ένα σώμα ενόρκων τόσο μεγάλο, ώστε να είναι αδύνατον να δωροδοκηθεί. Η Βουλή των Πεντακοσίων, η οποία προετοίμαζε την ημερήσια διάταξη της Εκκλησίας του Δήμου, επιλέγεται ετησίως με κλήρο και υπηρετούσε τη θητεία της χωρισμένη σε επιτροπές των πενήντα ατόμων, που η καθεμιά διοικούσε το ένα δέκατο του χρόνου' η θέση του προέδρου άλλαζε, έτσι ώστε κάθε πολίτης να έχει την ευκαιρία να γίνει πρόεδρος της πόλης για μία ημέρα.

Η στάση, πολιτική αναταραχή μεταξύ διαφορετικών φατριών, συχνά μεταξύ των υποστηρικτών της ολιγαρχίας και εκείνων της δημοκρατίας, ήταν ένα γεγονός εξαιρετικά συνηθισμένο και εξαιρετικά δυσάρεστο. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η δομή των κοινωνικών τάξεων με κριτήριο την ιδιοκτησία, σήμαινε κατά κάποιον τρόπο ότι η δημοκρατία ήταν μια εκτεταμένη ολιγαρχία και η ολιγαρχία μια περιορισμένη δημοκρατία. Ήταν σχετικά εύκολο, αν και πολιτικά τραυματικό, να περνάει κανείς από τη μία στην άλλη, παραχωρώντας ή αφαιρώντας από την κατώτερη κοινωνική ομάδα ή ομάδες, τα πολιτικά δικαιώματα που παρείχε η υπηκοότητα.

Σόλων

Ο Σόλων ήταν προεξέχουσα προσωπικότητα στα αθηναϊκά πολιτικά πράγματα στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. (Για πληρέστερη αναφορά στον Σόλωνα, βλ., Η Αθήνα στην εποχή των Τυράννων, εκδ. Ενάλιος, στην ίδια σειρά). Οι μετέπειτα γενεές είχαν την τάση να τον θεωρούν ιδρυτή της αθηναϊκής δημοκρατίας, στην πραγματικότητα, όμως, ήταν ένας μετριοπαθής ολιγαρχικός. Η κύρια μεταρρύθμισή του ήταν η σεισάχθεια, δηλαδή να διαγράψει τα χρέη, εγγύηση των οποίων ήταν η γη ή η ελευθερία του ατόμου, απελευθερώνοντας τους αγρότες που είχαν πωληθεί ως δούλοι, και να επιστρέψει τα αγροκτήματα. Έδωσε οριστικό τέλος στη δουλοπαροικία ή στη δουλεία λόγω χρεών. Ταυτόχρονα, ενθάρρυνε το εμπόριο και την εργατικότητα. Εδραίωσε τη σαφή δομή των κοινωνικών τάξεων σε οικονομική βάση, οριοθέτησε τις πολιτικές εξουσίες της Συνέλευσης και θέσπισε το Συμβούλιο. Δεν έδωσε τέλος στη φτώχεια και δεν εισήγαγε τη δημοκρατία, αν και κατέστησε δυνατή την εδραίωσή της.

Ο Σόλων ήταν και ποιητής και πολιτικός, και μας άφησε ένα εκπληκτικό αρχείο με τα κατορθώματα και τις απόψεις του. Το πρώτο πράγμα που παρατηρούμε είναι ότι πρόκειται για έναν ηθικολόγο και μάλιστα θρησκευόμενο. Πιστεύει ότι τα πάντα βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο της Μοίρας (*αΐσα*) του Δία και των ευλογημένων θάνατων θεών (4,1-2). Πιστεύει σε μια ταξική κοινωνία, μοιρασμένη απλώς ανάμεσα στην αριστοκρατία (*έσθλοί* ή *άγαθοί*) και στον απλό λαό (*δήμος*). Όταν χρησιμοποιεί τη λέξη *κακοί* σε αντίθεση με τις λέξεις *άγαθοί* ή *έσθλοί*, είναι δύσκολο να καταλάβουμε πότε σκέπτεται αποκλειστικά την κοινωνική δομή και εννοεί τις κατώτερες τάξεις ή αν υπάρχει μια ηθική διάσταση και αναφέρεται στους ανθρώπους των κατωτέρων τάξεων οι οποίοι παραβιάζουν τα όρια της δίκης για να προκαλέσουν την κοινωνική ευταξία. «Πολλοί κακοί είναι πλούσιοι, πολλοί αγαθοί είναι φτωχοί» (15,1). Παρομοίως: «Δεν εγκρίνω το γεγονός ότι οι κακοί πρέπει να έχουν ίσο μερίδιο στον πλούτο της πατρίδας με τους *έσθλους*» (34,8-9). Προβληματίζεται από τη δύναμη του πλούτου που διατάραξε την κοινωνική τάξη, αλλά δεν έχει κάποια απάντηση, πέρα από την έκκλησή του για μετριοπάθεια. Είναι παλιομοδίτης από πολλές απόψεις: επικαλείται τη λέξη *αίσχος*, *ντροπή* ή *ατιμία*, ως αποτρεπτικό μέσον (3,2). Η δίκη, στην οποία κάνει μονίμως έκκληση, είναι γι' αυτόν η ευταξία της κοινωνίας. Επαινεί την ευνομία, κατάσταση κατά την οποία υπάρχουν καλοί νόμοι που γίνονται σεβαστοί και καταδικάζει τη *όνσ-νομία*, κατά την οποία υπάρχουν κακοί νόμοι οι οποίοι δεν γίνονται σεβαστοί.

Αυτό με προστάζει η καρδιά μου να κάνω, να διδάξω τους Αθηναίους, ότι η *δυσνομία* προκαλεί στην πόλη πολλές συμφορές και ότι η ευνομία κάνει τα πάντα κόσμια και ταιριαστά και στους άδικους συχνά περνά αλυσίδες.

(4,31-4)

Οι αλυσίδες δεν είναι τιμωρία αλλά ο έλεγχος, ο περιορισμός της δράσης. Η ευταξία της κοινωνίας σήμαινε τόσα πολλά για αυτόν ώστε τον συναντάμε να λέει: «Να υπακούς στις νόμιμες Αρχές ανεξάρτητα από το αν οι διαταγές τους είναι δίκαιες ή άδικες» (41). Πρόκειται για ένα παράδοξο, αλλά δείχνει το διφορούμενο των αντιλήψεων της εποχής. Ακόμη και σήμερα υπάρχει το μεγάλο πολιτικό και κοινωνικό θέμα, σχετικά με το πώς θα πρέπει να συμπεριφερθεί ένας πολίτης, όταν έρχεται αντιμέτωπος με άδικους νόμους. Αργότερα, στις αρχές του 4ου αιώνα, ο Σωκράτης λέει στο έργο του Πλάτωνα Κρίτων, ότι αποδέχθηκε την προστασία των νόμων, όταν τον ευνοούσαν και δεν μπορούσε να αποφύγει συνειδητά την ετυμηγορία τους τώρα που είναι εναντίον του. Αυτό, όμως, ακριβώς επειδή είναι προσωπική άποψη, διανολοκληρώνει το θέμα: υπάρχει πάντα το ερώτημα αν η διατάραξη της κοινωνίας είναι μεγαλύτερη εξ αιτίας της ύπαρξης ενός άδικου νόμου ή εξ αιτίας της παραβίασής του αυτού του νόμου, όπως και εξ αιτίας της συνειδητής άρνησης υπακοής σε άδικες διαταγές. Ο Σόλων ήταν ένας συντηρητικός ο οποίος ήξερε πότε ήταν φρόνιμο να υποχωρήσει. «Παραχώρησα

στον λαό μόνο τα απαραίτητα δικαιώματα» (5,1). Ισχυριζόταν ότι στεκόταν με μια δυνατή ασπίδα, αγκαλιάζοντας και τις δυο πλευρές (5,5). η νομοθεσία του τις προστάτευε. Είδε την κοινωνία να διαταράσσεται από την απερισκεψία, (το αντίθετο της σοφίας ή της φρονήσεως), από το ότι επετράπη στο κυνήγι του πλούτου να γίνει πρώτη προτεραιότητα, από τη σκόπιμη αδικία, από την *ύβρι*, (μια δύσκολη λέξη η οποία εκφράζει την αλαζονεία της συμπεριφοράς μαζί με τη βιαιότητα της πράξης, συμπεριλαμβανομένων του βιασμού και της σωματικής βλάβης ενώ, κάποιες φορές, αντιτίθεται στη σωφροσύνη) και την υπερβολή, κυρίως αλλά όχι μόνο, εκ μέρους των ηγετών του λαού (4.5-10).

Ο Σόλων διαιρεί την ανθρώπινη ζωή σε δέκα επταετείς περιόδους. Χαρακτηρίζει τις πρώτες τρεις με καθαρά σωματικούς όρους. Η τέταρτη σημαδεύεται από το αποκορύφωμα της φυσικής δύναμης ως σημάδι αρετής. Η πέμπτη είναι η περίοδος του γάμου και της γέννησης των παιδιών. Η έκτη είναι μια περίοδος πνευματικής εξάσκησης και εξάλειψης των αντικοινωνικών φιλοδοξιών. Η έβδομη και η όγδοη είναι οι περίοδοι της αρίστευσης στη σκέψη και στον λόγο. Στην ένατη περίοδο τα στοιχεία αυτά παραμένουν ισχυρά αλλά ο λόγος και η σοφία του ατόμου, είναι λιγότερο σταθερά στην πορεία για το αποκορύφωμα της *αρετής*. Εάν επιβιώσει μέχρι το τέλος της δεκάτης περιόδου, τότε είναι έτοιμος να συναντήσει το πεπρωμένο (*μοίρα*) του θανάτου (27). Να σημειωθεί ότι η λέξη αρετή σημαίνει γενικώς την αρίστευση και άρα τον σεβασμό των συνανθρώπων και ότι αυτό επιτυγχάνεται σε διαφορετικά στάδια μέσω της φυσικής δύναμης, της γέννησης παιδιών, του ελέγχου των αντικοινωνικών τάσεων, της ευγλωττίας και της σοφίας. Να σημειωθεί, επίσης, ότι ο Σόλων δεν ενδιαφερόταν για την αρετή των γυναικών και ότι οι άνδρες στους οποίους αναφέρεται σπανίως αναμενόταν να φθάσουν τα εβδομήντα, πόσο μάλλον να τα ξεπεράσουν.

Φιλία

Σε ένα απόσπασμά του (13,5), ο Σόλων προσευχόταν στους θεούς να είναι πράοι με τους φίλους του και σκληροί με τους εχθρούς του. Αυτή η άποψη του Σόλωνα επέμεινε για καιρό. Στον Πλατωνικό διάλογο Μένων, ο Μένων ορίζει την αρετή ως την ικανότητα να βοηθάς τους φίλους και να προξενείς κακό στους εχθρούς (Πλάτων, Μένων, 71 E).

Έχουμε προσέξει στα ομηρικά ποιήματα (π, 6) ότι η λέξη *φιλότης* (που αργότερα έγινε *φιλία*) εκφράζει έναν δεσμό, συνήθως αμοιβαίο (αν και μπορεί να αφορά υλικά αντικείμενα όπως ακριβώς και τους ανθρώπους): ακόμη και στον Τρωικό Πόλεμο, ο Διομήδης έχει έναν στενότερο δεσμό με τον Τρώα Γλαύκο, εξ αιτίας της φιλίας των παππούδων τους, παρά με έναν Έλληνα, με τον οποίον δεν αισθάνεται τόσο κοντά, όσο κι αν βρίσκονται στην ίδια παράταξη στον πόλεμο (Ομηρος, *Ιλιάδα*, Z,119-236). Άρα, *φιλότης* ή *φιλία*, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Αντικίν είναι: «η βασική δομή της ζωής που στηρίζεται στη συνεργασία». Μια από τις κλασικές φιλίες κατά τον μύθο ήταν και αυτή ανάμεσα στον Αθηναίο ήρωα Θησέα και στον Λάπιθο Πείριθο, που φαίνεται να ξεκίνησε, όταν ο Θησέας συνέλαβε τον Πείριθο κατά την επίθεσή του στον Μαραθώνα. Έκαναν συνθήκη και δεσμεύθηκαν να υποστηρίξει εφ' εξής ο ένας τον άλλον, όπως στην απαγωγή της Ελένης και στην απόπειρα απαγωγής της Περσεφόνης. Συμπερασματικά, οι ελληνικές λέξεις εκφράζουν έναν πιο τυπικό και λιγότερο συναισθηματικό δεσμό απ' ό,τι οι σύγχρονες αγγλικές λέξεις *friend* και *friendship* («φίλος» και «φιλία» αντίστοιχα). Να σημειωθεί ότι πρόκειται για μια αποκλειστική ιδέα που εφαρμόζεται σε έναν περιορισμένο κύκλο.

Συνεπώς η *φιλία* είναι από μόνη της μια κοινωνική αξία στον έκτο και στον πέμπτο αιώνα, όμως, έγινε το θέμα αρκετών χαρακτηριστικών αφορισμών, αποδιδομένων στη συσσωρευμένη σοφία ενός από τους Επτά Σοφούς. «Μην κάνεις γρήγορα φίλους μα, όταν τους έχεις ήδη αποκτήσει, φρόντισε να τους κρατήσεις». «Να φέρεσαι στους φίλους σου σαν να

επρόκειτο μία ημέρα να τους μισήσεις, αφού οι περισσότεροι άνθρωποι είναι κακοί». «Είναι προτιμότερο να έχεις έναν φίλο και καλό, παρά πολλούς και κακούς» (εδώ, οι όροι έχουν ηθική χροιά). «Οφείλεις να ευεργετείς έναν φίλο, ώστε να μεγαλώσεις τη φιλία του, και να μεταμορφώσεις έναν εχθρό σε φίλο». «Να φέρεσαι με τον ίδιο τρόπο στους φίλους, και στην ευτυχία τους και στη δυστυχία τους». «Να είσαι πιο έτοιμος να μοιραστείς τη δυστυχία των φίλων σου παρά την ευτυχία τους (Διογένης Λαέρτιος, 1.60, 87, 105, 91, 98, 70). Τα παραπάνω είναι κατά κύριο λόγο παραινέσεις προς τη σύνεση, χωρίς ιδιαίτερα βαθύ νόημα.

Στις κοινότητες των Πυθαγόρειων στη Σικελία και στη Νότια Ιταλία βρίσκουμε αρκετές επιγραμματικές διδαχές, που εκφράζουν την εσωτερική και πρακτική αλληλεγγύη της «Σχολής». Τέσσερις απ' αυτές είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές και, αν και δεν είμαστε σίγουροι ως προς το ποιες από τις παραδόσεις των Πυθαγόρειων ήταν πρώιμες και ποιες μεταγενέστερες, οι συγκεκριμένες μοιάζουν να είναι πρώιμες. Αυτές είναι: «Μια ψυχή», «Τα πράγματα των φίλων είναι κοινά», «Φιλία σημαίνει ισότητα» και «Ο φίλος είναι ο δεύτερος εαυτός». Η πρώτη και η τέταρτη είναι πολύ κοντά η μία στην άλλη και εκφράζουν ταυτότητα στόχου και εμπειριών ανάμεσα σ' εκείνους που έχουν αποδεχθεί την κοινή πειθαρχία στην κοινότητα. Η δεύτερη και η τρίτη δείχνουν τις πρακτικές συνέπειες από το μοίρασμα αγαθών και περιουσίας. Πρόκειται για κάτι που συνέβαινε πράγματι· υπάρχει, όμως, κάποια ένδειξη ότι η αριθμητική ισότητα έδωσε τη θέση της σε μια ανάλογη γεωμετρική ισότητα και ότι, κάποια ζώα (για να το προσαρμόσουμε στον Τζορτζ Όργουελ*), έγιναν πιο ίσα από άλλα.

Υπήρχαν κάποιες εικασίες σύμφωνα με τις οποίες η φιλία σχετίζεται με τη Φύση. Η ομηρική επιγραφή «Όμοιος τον όμοιο, τους κάνει ζευγάρι ο θεός»¹ (Όμηρος, Οδύσσεια, P, 218) χρησιμοποιήθηκε προς υπεράσπισιν της άποψης «Τα πουλιά με το ίδιο φτέρωμα, πετούν στο ίδιο σμήνος» (στη σύγχρονη εκδοχή) και ότι οι ρίζες της φιλίας βρίσκονται στην ομοιότητα της εξωτερικής εμφάνισης. Αυτό, ίσως, να συνδέεται με θεωρίες περί αντιλήψεως των αισθήσεων: για να αντιληφθεί ο εγκέφαλός μας μια μυρωδιά στον ανοικτό αέρα, πρέπει να συναντήσουμε αέρα παρόμοιας πυκνότητας ή, επίσης, το μάτι πρέπει να 'χει δει μια πυρκαγιά για να αντιληφθεί τη λάμψη. Πολύ αργότερα, αυτή η ερμηνεία οδήγησε στη θεολογική άποψη: «Αν δεν γίνεις ίσος με τον Θεό, δεν μπορείς να κατανοήσεις την ύπαρξη Του, αφού μόνο απ' τους ομοίους Του αναγνωρίζεται» (Ερμητική Γραμματολογία, 11.20). Η άλλη άποψη είναι ότι η αντίληψη των αισθήσεων λαμβάνει χώρα μέσω των αντιθέσεων και ότι οι φίλοι πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται.

Οι Πυθαγόρειοι αναμειγνύονταν στην πολιτική, κι επομένως, οι φιλικοί δεσμοί είχαν πολιτική σημασία. Η λέξη που χρησιμοποιούσαν ήταν εταίρος που αρχικά σήμαινε τον σύντροφο στον στρατό ή στο συσσίτιο, παρ' όλο που συναντάμε επίσης και τη λέξη φίλος. Οι σύλλογοι, ίσως, να ξεκίνησαν ως θρησκευτικές ενώσεις, και ίσως, στα μέσα του 5ου αιώνα, η γοητεία τους να ήταν η πνευματική και κοινωνική συντροφικότητα. Ωστόσο, το υπόλοιπο μισό του αιώνα, στην Αθήνα, εξελίχθηκαν όλο και περισσότερο σε πολιτικά γκέτο της ανώτερης αθηναϊκής τάξης, που αντιτίθεντο στη δημοκρατία και, εντός των κύκλων τους, μεθοδεύονταν οι επαναστάσεις των ολιγαρχικών. Η αποκαταστημένη δημοκρατία απαγόρευσε αυτές τις πολιτικές ομάδες, οι οποίες, όμως, επέστρεψαν με τη μορφή κοινωνικών συναναστροφών.

Κι ένα ακόμη ζήτημα. Οι Έλληνες της κλασικής εποχής γνώριζαν κυριολεκτικά χιλιάδες σύνθετες λέξεις οι οποίες άρχιζαν με την πρόθεση συν και εξέφραζαν συντροφικότητα. Στον Όμηρο δεν είναι πάνω από πενήντα, ενώ οι ρηματικοί τύποι σχεδόν πάντα αναφέρονται σε μια πράξη που συγκεντρώνει μια ομάδα. Από την περίοδο της λυρικής ποίησης και μετά, όμως, μια νέα ομάδα λέξεων έρχεται στο προσκήνιο, όταν η «συλλογικότητα» αναφέρεται

* Αναφέρεται στο έργο του Τ. Όργουελ Η Φάρμα των Ζώων. (Σ.τ.Ε.)

¹ Μετάφραση Νίκου Νικολίτη.

στο υποκείμενο και όχι στο αντικείμενο, ενώ τα ρήματα αναφέρονται στον εσωτερικό κόσμο του μυαλού και του πνεύματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αρχική ρίζα απ' την οποία προέρχεται η λέξη «συμπάθεια». Δίνεται, λοιπόν, μια έμφαση στην κοινή πράξη που κινείται προς μία έμφαση στις κοινές συμπεριφορές, οι οποίες εν τέλει οδηγούν στην πράξη. Υπάρχει η ανάγκη της συντροφικότητας στο εσωτερικό της ομάδας, σχεδόν ανεξάρτητη από τη φύση ή τον σκοπό αυτής της συντροφικότητας. Στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα εμφανίστηκαν κάποιες απόψεις, αντίθετες με αυτήν. Ο Σοφοκλής βάζει στο στόμα της Αντιγόνης τα ακόλουθα λόγια: «Γεννήθηκα για να συμμερίζομαι την αγάπη και όχι το μίσος» (Σοφοκλής, Αντιγόνη, 523), ο Ευριπίδης στο στόμα της Ιοκάστης: «Είναι πολύ πικρό πράγμα να συμβαδίζεις με τον ανόητο στην ανοησία» (Ευριπίδης, *Φοίνισσαι*, 394).

Ομόνοια

Μια ιδιαίτερη πολιτική αξία την οποία τόνισαν οι Έλληνες είναι η ομόνοια. Κυριολεκτικά σημαίνει «σύμπτωση απόψεων», αλλά η φράση «ενότητα για κάποιον σκοπό» την αντιπροσωπεύει καλύτερα. Η λέξη φιλία έτεινε να είναι περιοριστική: στο εσωτερικό μιας πόλης, διάφορες ομάδες φίλων μπορεί να ήταν στα μαχαίρια. Το αποτέλεσμα ήταν η στάση, μια πολιτική αναταραχή, της οποίας την εξέλιξη στην Κέρκυρα, ο Θουκυδίδης, ανέλυσε εξονυχιστικά (3,80-4). Ο Ισοκράτης, κοντά στο τέλος της μακρόχρονης ζωής του, συνόψισε τα χαρακτηριστικά της στάσης με μια σφοδρότητα αντάξια ενός μεγαλοαστού: «Στάση, δολοφονία, άδικη εξορία, δήμευση περιουσίας, κακοποίηση γυναικών και παιδιών, επανάσταση, διαγραφή χρεών, αναδιανομή της γης και άλλες ανυπόφορες καταστροφές» (Παναθηναϊκός, 259). Απάντηση σ' όλα αυτά ήταν η ομόνοια. Ο Λυσίας έλεγε: «Θα συμφωνείτε όλοι ότι η ομόνοια είναι η μεγαλύτερη ευλογία που μπορεί να έχει μια πόλη, ενώ η στάση, η πηγή όλων μας των προβλημάτων» (18, 17).

Ο Αντιφών έγραψε μια πραγματεία με θέμα την ομόνοια στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, αλλά, εκτός από λιγοστές μεμονωμένες λέξεις, δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένο ποια αποσπάσματα ανήκουν στο συγκεκριμένο έργο. Στην πραγματεία του είχε, πάντως, αναφέρει ότι οι νέες φιλίες είναι δεσμοί στενοί, αλλά όχι όσο αυτές του παρελθόντος. Ένα απόσπασμα -που ίσως να μην είναι από το ίδιο έργο- παρουσιάζει την αναρχία ως τη χειρότερη πιθανή κατάσταση για την ανθρωπότητα και συνεχίζει επιχειρηματολογώντας υπέρ της πειθαρχίας των παιδιών, προκειμένου να γίνουν πειθαρχημένοι ενήλικες. Εδώ, υπάρχουν συγκεκριμένα πολιτικά υπονοούμενα, όπως και μια υποψία συντηρητικοί απόψεων.

Ο Γοργίας, σοφιστής και δάσκαλος της ρητορικής (485-375 π.Χ.), εκφώνησε έναν πανηγυρικό λόγο στην Ολυμπία με θέμα την ομόνοια. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία αυτού του γεγονότος. Κάποιοι θεωρούν ότι ήταν το 408, μα ίσως να είναι και αργότερα. Επίσης, γνωρίζουμε ελάχιστα και για το περιεχόμενό του. Ωστόσο, ήταν μια συνηγορία υπέρ της ομονομίας όχι απλώς στο εσωτερικό μιας πόλης, αλλά μεταξύ όλων των Ελλήνων. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ήταν η κατάλληλη περίπτωση για μια τέτοια έκκληση. Γνωρίζουμε ότι θεωρούσε απαραίτητα στοιχεία γι' αυτόν τον σκοπό, το θάρρος και τη σοφία. Επί πλέον, ένα ανέκδοτο αναφέρει ότι τον χλεύασαν, επειδή συνηγορούσε υπέρ της ομονομίας μεταξύ των Ελλήνων, τη στιγμή που δεν μπορούσε να την πετύχει στη σχέση του με τη σύζυγό του και την υπηρέτριά του. Θυμίζει την -αληθινή- ιστορία ενός Βρετανού, ηγετικού στελέχους του κινήματος της ειρήνης κατά τη δεκαετία του 1930, ο οποίος είχε έναν μάγευρα και μια υπηρέτρια που βρίσκονταν διαρκώς στα μαχαίρια. Η σύζυγός του του είπε: «Ε... αυτό δεν μπορεί να συνεχιστεί! Έχουμε ένα συμβούλιο για την ειρήνη στο σαλόνι και πόλεμο στην κουζίνα!» Θυμίζει, επίσης, μια παραβολή που χρησιμοποιήθηκε από έναν λίγο μεταγενέστερο Έλληνα, τον Πύθωνα (ή Λέοντα) του Βυζαντίου, στα μέσα του 4ου αιώνα. Αυτός

είχε πει: «Κύριοι, βλέπετε το παράστημά μου. Μα, έχω μια σύζυγο που είναι πολύ πιο εύσωμη από μένα. Όταν οι απόψεις μας συμφωνούν, κάθε παλιοκρέβατο μας χωράει. Όταν τσακωνόμαστε, το σπίτι ολόκληρο δεν μας φθάνει», (Αθηναίος, 12.550· Λεξικό Σούδα, Λέων).

Ο Ισοκράτης (436-338) ήταν ο φυσικός διάδοχος του Γοργία, που υπήρξε και δάσκαλός του. Περιέργως, η έλλειψη αυτοπεποίθησης και η αδύναμη φωνή του σήμαινε ότι αυτός, ένας επιδέξιος ρήτορας και δάσκαλος άλλων ρητόρων, έκανε μεγαλύτερη εντύπωση μέσω του γραπτού λόγου, παρά μέσω του προφορικού. Οι σύγχρονες απόψεις γι' αυτόν κινούνται από το ένα άκρο στο άλλο. Ορισμένοι βλέπουν στο πρόσωπο του έναν διορατικό δημόσιο άνδρα, άλλοι πάλι έναν ασήμαντο πολιτικό. Θεωρούσε την ομόνοια θεμελιώδη προϋπόθεση για ένα ευτυχισμένο κράτος, μαζί με την πολιτική ασφάλεια, την οικονομική ευημερία και την καλή φήμη (Περί Ειρήνης, 19)· η τελευταία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δείχνει τη διατήρηση των αξιών της βασισμένης στην ντροπή κοινωνίας. Στη μοναρχία, ήταν καθήκον του κυβερνήτη να προάγει την ομόνοια (*Προς Νικοκλέα*). Αλλά ο Ισοκράτης, όπως και ο Γοργίας, συνηγορεί υπέρ της ομονομίας μεταξύ των κρατών της Ελλάδος και πιστεύει ότι ο πόλεμος μεταξύ τους δεν θα πρέπει να θεωρείται λιγότερο καταστροφικός από μια εσωτερική στάση (*Πανηγυρικός*, 174). Διέβλεπε ότι η ενότητα επιτυγχάνεται ευκολότερα, όταν υπήρχε εναντίωση σε κάτι παρά μέσω της επιδίωξης ενός κοινού στόχου, και, όπως όταν οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ παραμέρισαν τις διαφορές τους για την αντιμετώπιση της ναζιστικής Γερμανίας, έτσι κι αυτός παρακαλεί τα ελληνικά κράτη να παραμερίσουν τις διαφορές τους για την αντιμετώπιση της Περσίας (*Πανηγυρικός*, 3). Όταν οι πόλεις έδειξαν ότι δεν επρόκειτο να κάνουν κάτι τέτοιο, δεν δίστασε να βασισθεί σ' έναν πολεμιστή, όπως ήταν ο Φίλιππος της Μακεδονίας, για να τις ενώσει με αυταρχικό τρόπο. Πράγμα που τελικά, έγινε.

Η ομόνοια έγινε μια σημαντική πολιτική αξία στην οποία, κάποιοι Έλληνες, άρχισαν να αποβλέπουν.

Φύσις και νόμος

Μία από τις πλέον σημαντικές διαμάχες με πολιτικές προεκτάσεις ήταν και αυτή μεταξύ Φύσης και νόμου. Φύσις, στην κυριολεξία «ο τρόπος που μεγαλώνει ένα πράγμα», έφθασε να σημαίνει τη σημερινή έννοια της λέξης, παρ' όλο που, καμιά φορά, είναι βολικό να τη μεταφράζουμε ως «πραγματικότητα». Νόμος, αρχικά «ο τρόπος με τον οποίο ένα πράγμα καταμερίζεται» και αργότερα «κάτι το οποίο είναι κοινώς αποδεκτό ή εφαρμόζεται ως σωστό», ίσως σημαίνει τον νόμο με τη σημερινή του έννοια, όπως επίσης και «κάτι τεχνητό ή συμβατικό». Αυτή η αντίθεση οδηγεί από μόνη της σε μια διαμάχη ηθικής φύσεως. Είναι «φυσικό» για το ανθρώπινο γένος να φέρεται με συγκεκριμένους τρόπους. Ο νόμος ή οι κοινωνικές συμβάσεις περιορίζουν την περιοχή της επιτρεπτής συμπεριφοράς. Να πρόκειται για ασυγχώρητη επιβολή πάνω στην προσωπική ελευθερία ή μήπως γι' αυτό που εξυψώνει τους ανθρώπους πάνω από τα άγρια ζώα και τους καθιστά πολιτισμένους;

Δεν είναι πλήρως ξεκάθαρο το πότε και από ποιον ξεκίνησε αυτή η διαμάχη. Ο Αριστοτέλης (Σοφιστικοί Έλεγχοι, 173 α 7) το αποκαλεί ένα ευρέως αναγνωρισμένο σύνθετο πρόβλημα. Ο Αρχέλαος, ένας φυσικός φιλόσοφος του 5ου αιώνα, που λέγεται ότι είχε επηρεάσει τον Σωκράτη, προσφέρει, ίσως, το πιο πρώιμο παράδειγμα. Κι αυτό έγινε την εποχή, πάνω-κάτω, που οι φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι πικρό και γλυκό, καυτό και ψυχρό ήταν έννοιες υποκειμενικές. Αυτές οι ιδιότητες υπάρχουν εξ αιτίας του νόμου και όχι της Φύσης.

Αυτό, όπως έχει ήδη επισημανθεί, δεν περικλείει απαραίτητα την απόρριψη αυτών των συμβάσεων. Αποτελεί κοινό τόπο ότι παρήγαγαν πολιτισμό στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα. Ο χορός στην Αντιγόνη του Σοφοκλή, επιβεβαιώνει ότι η τεχνολογία είναι ηθικώς ουδέτερη,

αλλά το να τιμάς τους νόμους της πατρίδας σου και τη δίκη των θεών, είναι κάτι που εξυψώνει μια πόλη. Ο Πρωταγόρας, ο σπουδαιότερος των σοφιστών, σε έναν διάλογο του Πλάτωνα, αναφέρει έναν μύθο σύμφωνα με τον οποίο η δίκη (η αίσθηση δικαιοσύνης) και η αιδώς (η αίσθηση ντροπής, που κινείται από την εξωτερική, δημόσια γνώμη στην εσωτερική συνείδηση) δεν ήταν πράγματα έμφυτα στον άνθρωπο από την αρχή, αλλά ότι ο Δίας έπρεπε να στείλει τον Ερμή για να φέρει αυτά τα στοιχεία στους ανθρώπους, χωρίς τα οποία είναι αδύνατη η πολιτική ενότητα και σταθερότητα και, επί πλέον, λέει ότι έπρεπε να εμφυτευθούν στον κάθε άνθρωπο (Πλάτων, Πρωταγόρας, 322Α- 323Γ). Ο Πρωταγόρας αποκαλεί αυτά τα στοιχεία κοινωνικές και πολιτικές αρετές και τις συγκρίνει με τις άλλες αρετές, όπως, για παράδειγμα, την αρίστευση στη μουσική. Ο Πρωταγόρας ήταν δεδηλωμένος αγνωστικιστής σε θέματα που αφορούσαν τη θρησκεία: ο μύθος απεικονίζει τα αποτελέσματα της ιστορικής εμπειρίας. Παρομοίως, ένας μεταγενέστερος ανώνυμος συγγραφέας του 5ου αιώνα, ένας συντηρητικός χωρίς ιδιαίτερα βαθιά σκέψη, το έργο του οποίου αναγνωρίζεται στα έργα του πολύ μεταγενέστερου φιλοσόφου Ιάμβλιχου, λέει ότι, εάν οι άνθρωποι ακολουθούσαν απλώς τη Φύση, η ζωή για όλους θα ήταν δυσάρεστη, κτηνώδης και σύντομη. Ασφαλώς, η αρίστευση βασίζεται σε κάποιο φυσικό χάρισμα, από αυτά, όμως, που υπόκεινται στον Νόμο, ο οποίος με τη σειρά του δημιουργεί ένα οχυρό κατά της τυραννίδος (Diels-Kranz, *Fragmente der Vorsokratiker*, 89).² Εκ νέου, οι ρήτορες, που αποτελούν μια ασφαλή ένδειξη της τρέχουσας άποψης, απηχούν παρόμοιες ιδέες. Ένα παράδειγμα θα είναι αρκετό. Σ' ένα απόσπασμα του λόγου *Κατά Αισιογείτονος*, που ίσως ανήκει στον Δημοσθένη, εκφράζεται η άποψη ότι σε κάθε πόλη οι άνθρωποι κυβερνώνται από τη Φύση και τον Νόμο. Η Φύσις χαρακτηρίζεται από «αταξία» και διαφοροποιείται από άνθρωπο σε άνθρωπο μπορεί να είναι αντικοινωνική και να οδηγεί σε πράξεις διεφθαρμένες. Οι Νόμοι είναι κοινοί, διέπονται από την τάξη, είναι ίδιοι για όλους και συνιστούν τη δικαιοσύνη (δίκαιον), το καλό και το επωφελές. Χωρίς τους νόμους υπάρχει ασυδοσία· η υπακοή στους νόμους είναι αυτή που ανυψώνει τους ανθρώπους πάνω από τα ζώα (25,15-6).

Οι αμοραλιστές έτειναν να θεωρούν τη Φύση ανώτερη από τον Νόμο. Ο κατά τα άλλα άγνωστος, Καλλικλής, στον Γοργία του Πλάτωνα, είναι ο πλέον εύγλωττος υποστηρικτής αυτής της άποψης. Δεν έχει χρόνο για τους ανθρώπους που διατείνονται ότι εκπαιδεύουν τους νέους στην αρετή (520 Α). Οι Νόμοι, που περικλείουν και τους νόμους και τις συμβάσεις, έχουν οριστεί από την πλειοψηφία για να ρίξουν τους ισχυρούς. Για τον Καλλικλή, το καλύτερο, το ισχυρότερο και το δυνατότερο είναι έννοιες συνώνυμες (488, Β-Δ)· με λίγα λόγια, στη φύση δεν υπάρχουν ηθικές κυρώσεις. Η Φύση αποκαλύπτει ότι είναι δίκαιο ο καλύτερος να έχει περισσότερα από τον κατώτερο και ο ικανότερος περισσότερα από τον λιγότερο ικανό (483 Δ). Μια παρόμοια άποψη υπάρχει σ' ένα απόσπασμα του Αντιφώντα από το έργο του *Περί Αλήθειας*. Θεωρεί ότι οι νόμοι και οι συμβάσεις επιβάλλουν τεχνητά κριτήρια κι ότι η δικαιοσύνη συνίσταται στο να μην παραβιάζονται. Η συμβουλή του, για να χειρισθεί κανείς με τον καλύτερο τρόπο αυτήν την κατάσταση, είναι να τηρεί τους νόμους παρουσία μαρτύρων, κι όταν είναι μόνος, να ακολουθεί τις επιταγές της φύσης (DK 87 απόσπασμα 44). Και ο Κριτίας, στο σατυρικό του δράμα *Σίσυφος*, βάζει τον ομώνυμο ήρωα να πει ότι κάποτε δεν υπήρχε τιμωρία για τους κακούς και καμιά ανταμοιβή για τους έσθλους (να σημειωθεί ότι εδώ οι λέξεις έχουν αποκλειστικά ηθικό βάρος). Οι άνθρωποι εφηύραν αργότερα τους νόμους. Τα αποκάλυπτα βίαια εγκλήματα προλαμβάνονταν. Τα

---

² Αυτό το γερμανικό έργο, που στο εξής θα αναφέρεται ως DK, είναι η επίσημη συλλογή των ελληνικών αποσπασμάτων των επονομαζόμενων Προσωκρατικών (Προπλατωνικών, στην πραγματικότητα) φιλοσόφων. Τα εδάφια μεταφράζονται στο έργο της Κ. Φρίμαν Βιβλιογραφικό Βοήθημα για τους Προσωκρατικούς Φιλοσόφους, Οξφόρδη, εκδ. Basil Blackwell, 1948.

συγκαλυμμένα εγκλήματα συνεχίζονταν. Έπειτα, κάποιος ιδιοφυής άνθρωπος επινόησε την ιδέα των θεών, οι οποίοι τιμωρούν ακόμη και τις μυστικές πράξεις, τις καλυμμένες μέσα στα ψέματα.

Μια άλλη άποψη είναι να θεωρήσουμε τους νόμους ως ένα είδος ανώτερης Φύσης ή, τουλάχιστον, να πούμε ότι υπάρχει ένας ανώτερος Νόμος, που έχουν ορίσει οι θεοί. Ο Ηράκλειτος, γύρω στα 500 π.Χ., είχε πει ότι όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι εκπορεύονται από έναν θεϊκό νόμο (DK, απόσπασμα 114). Ένα καλό μεταγενέστερο παράδειγμα βρίσκουμε στον πιο εύγλωττο λόγο του Δημοσθένη, όταν λέει σχετικά με την τιμωρία ενός εγκλήματος και όχι ενός σφάλματος: «Αυτή θα βρεθεί όχι μόνο στους υπάρχοντες νόμους, αλλά η ίδια η Φύση την ορίζει, στους άγραφους νόμους και στις καρδιές των ανθρώπων» (Περί τον Στεφάνου, 275). Ο Αριστοτέλης αποκαλεί καθολικούς και σύμφωνους με τη Φύση τους άγραφους νόμους (Ρητορική, 1368 β 7, 1373 β 6, 1375 α 32). Μερικές φορές οι ηθικολόγοι, όπως και οι αμοραλιστές, λένε ότι οι νόμοι δεν υπάρχουν εκ φύσεως, και ότι πρέπει να ακολουθούν τους άγραφους νόμους οι οποίοι αποτελούν, σε τελική ανάλυση, τη φύση των πραγμάτων. Το βλέπουμε στην τραγωδία του Σοφοκλή *Αντιγόνη*:

ΚΡΕΩΝ: Και, λοιπόν, τόλμησες να παραβείς αυτούς εδώ τους νόμους;

ΑΝΤΙΓΟΝΗ: Ναι, γιατί δεν ήταν ο Δίας που κήρυξε σε μένα αυτά, ούτε η Δίκη που κατοικεί με τους θεούς του κάτω κόσμου όρισε τέτοιους νόμους στους ανθρώπους, ούτε φανταζόμουν ότι τα κηρύγματά σου έχουν τόση δύναμη, ώστε να μπορείς εσύ, αν και θνητός, να ξεπεράσεις τους άγραφους τους νόμους των θεών. Γιατί δεν υπάρχουν αυτά μόνο από σήμερα κι από εχθές, αλλά ισχύουν από πάντα. (449-457)³

Τα ολιγαρχικά συνθήματα

Οι ολιγαρχικοί, που στην πλειοψηφία τους αποτελούνταν από παλαιούς αριστοκράτες και νεόπλουτους, είχαν δυο σημαντικά συνθήματα. Το ένα ήταν η ευνομία, μια κατάσταση όπου ισχύουν καλοί νόμοι. Ο Ησίοδος (Θεογονία, 901) είχε συνδέσει την Ευνομία με τη Δίκη και την Ειρήνη. Ο Σόλων είχε διακηρύξει στην Αθήνα το ίδιο πράγμα. Ο Αλκμάν στη Σπάρτη μίλησε για την Προμήθεια (Πρόνοια) ως μητέρα της Τύχης, της Ευνομίας και της Πειθούς. Η Σπάρτη, με τον αυστηρό και αναλλοίωτο συντηρητισμό της αποτελούσε πρότυπο για τους Αθηναίους ολιγαρχικούς· έφθασε να αποτελεί το αντίθετο της ισονομίας, της ισότητας κάτω από τον νόμο, που ήταν και το σήμα κατατεθέν της αθηναϊκής δημοκρατίας. Οι ολιγαρχικοί έπαιζαν, επίσης, με το διαφορούμενο της έννοιας αγαθός, που σημαίνει τόσο τον αριστοκράτη όσο και τον αξιόπεινο, για να ισχυρισθούν ότι στη δημοκρατία, οι κακοί, οι άδικοι, σφετερίζονταν τη θέση και τα αξιώματα των αξίων. Έτσι, στον Ηρόδοτο, στη διαμάχη μεταξύ των Περσών ευγενικής καταγωγής, (οι οποίοι αναρωτιούνται εάν είναι προτιμότερη η μοναρχία, η ολιγαρχία ή η δημοκρατία), διαμάχη που αντικατοπτρίζει μια παρόμοια στην Αθήνα του 5ου αιώνα, ο Μεγάβυζος συνηγορεί υπέρ της ολιγαρχίας απλώς επειδή κυριαρχούν οι άριστοι (οι «καλύτεροι», κάτι μάλλον ασαφές) και επειδή οι καλύτεροι άνθρωποι θα εφαρμόσουν τις καλύτερες πολιτικές μεθόδους (3, 81). Ο συγγραφέας του δεξιών απόψεων φυλλάδιου, Αθηναίων Πολιτεία, ξεκινά από μια ένσταση απέναντι στην άποψη ότι οι νόμοι της Αθήνας βάζουν τα συμφέροντα του όχλου πάνω από αυτά των αξιότιμων ανθρώπων. Κατά τα άλλα, το φυλλάδιο ασκεί επίθεση στις συνήθειες της Αθήνας, την ανεκτική στάση απέναντι στη συμπεριφορά των δούλων, την εκμετάλλευση των πλουσίων, τον ιμπεριαλισμό και

³ Μετάφραση Νίκος Νικολίτσας.

την άρνηση να δεθεί η πόλη με συμμαχίες και συμφωνίες. Οι ανώτερες τάξεις, λέει, είναι έντιμες, αξιόπιστες και συνεπείς.

Τα δημοκρατικά συνθήματα

Τα δυο μεγάλα δημοκρατικά συνθήματα ήταν η ελευθερία και η ισότητα. Η ελευθερία περι- κλείει την ελευθερία της πράξης και την ελευθερία του λόγου (παρρησία). Έτσι ο Σέλει, αναφερόμενος προς την Ελευθερία, βρίσκει ότι η σκέψη του έχει στραφεί προς την Αθήνα:

Γιατί εσύ ήσουν, και δικές σου όλες οι δημιουργικές δυνάμεις, Κατοικημένη με τις μορφές που αφηφούν τον αιώνια νεκρό σε μαρμάρινη αθανασία· αυτός ο λόφος, πρό- τερος θρόνος σου και τελευταίο μαντείο.

Ο Πλάτων τον 4ο αιώνα διακωμωδεί το ιδανικό της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η πόλη είναι γεμάτη ελευθερία και ειλικρίνεια· ο καθένας κάνει ό,τι επιθυμεί, πηγαίνει στη δουλειά ή μένει σπίτι· η πόλη γίνεται ένα φιλανθρωπικό παζάρι· και το μυαλό γίνεται μια δημοκρατία, μια λαϊκή συνέλευση από παρορμήσεις και φαντασιοπληξίες, όπου κυριαρχεί η πλειοψηφία κι όπου, όποιος κάνει περισσότερο θόρυβο, παίρνει τον λόγο.

Η μεγάλη λέξη της ισότητας είναι η ισονομία, ισότητα ενώπιον του νόμου. Αυτή η ιδέα πρωτοεμφανίζεται σ' ένα βακχικό άσμα, που κατά ειρωνεία της τύχης, συνέθεσαν σε κάποιον κύκλο της ανώτερης τάξης, για να γιορτάσουν τη δολοφονία του Ίππαρχου:

Θα αφήσω το σπαθί μου σε ένα κλαδί μυρτιάς
όπως ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων
όταν σκότωσαν τον τύραννο
και κατέστησαν την Αθήνα ίση ενώπιον του νόμου.

Αλλά οι ολιγαρχικοί ενστερνίστηκαν αυτήν την αντίληψη, απλώς επειδή ήταν αντίθετοι με τον τύραννο. Ο ιστορικός Θουκυδίδης καταγράφει την ισονομία ως το πολιτικό πρό- γραμμα της δημοκρατίας του λαού (3,82,8· 4,78,3· 6,38,5). Το ενδιαφέρον είναι ότι οι υπο- στηρικτές της δημοκρατίας δίνουν έμφαση τόσο στον νόμο όσο και στην ισότητα. Έτσι, ο Περικλής στον Επιτάφιο λόγο του, λέει ότι οι Αθηναίοι δεν αντιγράφουν τους νόμους των γειτόνων τους, αλλά ασκούν τη δημοκρατία και ότι οι νόμοι τους επιτρέπουν σε όλους να συμμετέχουν με ισότιμο τρόπο (ίσον). Δεν υποπίπτουν σε παραπτώματα, επειδή σέβονται τους νόμους (Θουκυδίδης, 2,37). Ένα ενδιαφέρον κείμενο έχουμε στην τραγωδία του Ευρι- πίδα *Ικέτιδες*. Ένας αγγελιαφόρος από τη Θήβα φθάνει στην Αθήνα και ρωτά με αυταρχικό τρόπο: «Ποιος είναι ο τύραννος εδώ;» (399). Ο Θησέας, ο βασιλιάς της χώρας, απαντά, α- ψηφώντας τη χρονολογία, ότι η Αθήνα είναι ελεύθερη και ότι οι φτωχοί έχουν ίσα δικαιώ- ματα με τους πλούσιους (403-9). Οι τύραννοι αποτελούν απειλή. Δεν επιτρέπουν κοινούς νόμους: ένας άνδρας μόνο κατέχει τον νόμο και αυτό δεν είναι *ίσον*. Όταν οι νόμοι είναι γραπτοί, αδύναμοι και πλούσιοι έχουν ίση δίκη. Ο ασήμαντος, με τη δικαιοσύνη στο πλευρό του, μπορεί να νικήσει τον σπουδαίο. Ελευθερία σημαίνει ότι ο καθένας, αν έχει ορθή πολι- τική, μπορεί να προτείνει ό,τι επιθυμεί και να κερδίσει την αναγνώριση γι' αυτό, ενώ, αν δεν έχει τίποτε χρήσιμο να προτείνει, μπορεί να παραμείνει σιωπηλός. Τι θα μπορούσε να είναι περισσότερο *ίσον* πολιτικά; (429-41).

Ο Επιτάφιος Λόγος

Ο Επιτάφιος Λόγος που αποδίδεται στον Περικλή από τον Θουκυδίδη, εκλαμβάνεται συχνά ως η υπέρτατη επίκληση στην αθηναϊκή δημοκρατία (Θουκυδίδης, 2,35-46). Εκφωνήθηκε κατά την τιμητική ταφή των πεσόντων στο πεδίο της μάχης κατά τη διάρκεια ενός σκληρού πολέμου. Είναι ένας λόγος πατριωτικός, σχεδόν ιμπεριαλιστικός. Ξεκινά από τους προγόνους, τόσο για να τους δικαιώσει, όσο και γιατί ταιριάζει στην περίσταση. Έπειτα, ο ομιλητής ρίχνεται στην υπεράσπιση της δημοκρατίας, όπως είχαμε κιόλας την ευκαιρία να δούμε. Δίνει έμφαση στην ελευθερία της πολιτικής τους ζωής που, στόχο έχει την κοινή ευδαιμονία, και την ελευθερία που παρέχεται στην ιδιωτική, εκκεντρική συμπεριφορά. Συνεχίζει μιλώντας για την πλούσια πολιτιστική ζωή της πόλης. Οι Αθηναίοι δεν παίρνουν ιδιαίτερες προφυλάξεις ως προς τη στρατιωτική τους ασφάλεια, διότι δεν βασίζονται σε μυστικές προετοιμασίες αλλά στο αξιόλογο πνεύμα τους. Επίσης, στη νεαρή τους ηλικία, δεν αναλώνονται για μεγάλες περιόδους στη στρατιωτική εξάσκηση. Ακολουθεί ένα από τα πολλά αξιόλογα αποσπάσματα:

Αγαπάμε το ωραίο μέσα στην απλότητά του και καλλιεργούμε το πνεύμα μας χωρίς μαλθακότητα. Και χρησιμοποιούμε τον πλούτο πιο πολύ ως ευκαιρία για την επίτευξη κάποιου έργου, παρά ως αφορμή για κομπασμό. Ενώ δεν θεωρούμε ντροπή να παραδέχεται κανείς τη φτώχεια του, αντίθετα πιστεύουμε ότι το να μην προσπαθεί να ξεφύγει από αυτήν με την εργασία του, είναι μεγαλύτερη ντροπή. Εμείς οι ίδιοι φροντίζουμε και για τις δικές μας υποθέσεις, αλλά ταυτόχρονα και για τις δημόσιες και, ενώ ο καθένας μας καταγίνεται με διαφορετική απασχόληση, εν τούτοις είμαστε ικανοποιητικά κατατοπισμένοι με τα πολιτικά. Είμαστε οι μόνοι που, τον άνδρα ο οποίος δεν μετέχει σ' αυτά, τον θεωρούμε όχι φιλήσυχο αλλά άχρηστο. Εμείς οι ίδιοι διατυπώνουμε ορθές κρίσεις ή συλλογίζομαστε σωστά τις υποθέσεις της πολιτείας, γιατί πιστεύουμε ότι τα λόγια δεν βλάπτουν τα έργα, αντίθετα όμως ότι είναι πιο επιζήμιο να μη διαφωτιστούμε προηγουμένως με τη συζήτηση, πριν πάρουμε συγκεκριμένες αποφάσεις. Γιατί μας διακρίνει κάτι ξεχωριστό, ώστε να τολμούμε να υπολογίζουμε με ακρίβεια τις συνέπειες, πριν προβούμε σε πράξεις. Σε εκείνους η άγνοια φέρνει αλόγιστο θάρρος και η γνώση δισταγμό. Εκείνοι, όμως, που γνωρίζουν τους κινδύνους του πολέμου και τις απολαύσεις της ειρήνης, δίκαια θεωρούνται πιο δυνατοί, αφού δεν προσπαθούν να αποφύγουν τους κινδύνους [...] Και συνοψίζοντας, λέω ότι η πόλη μας σε όλες της τις εκδηλώσεις είναι σχολείο της Ελλάδος...

(Θουκυδίδης, Β,40-1)

Αυτός ο λόγος, που είχε εξιδανικευθεί στο παρελθόν, έχει έρθει στο προσκήνιο από κάποιους σύγχρονους κριτικούς ως ένας ύμνος αυτάρεσκα εφησυχαστικός (καλυμμένος από ένα προσωπείο μετριοπάθειας και υπνωτιστικής ρητορικής) ο οποίος αδιαφορεί για τις αδικίες, ενώ χρησιμοποιεί ως γεγονότα, κάποια ιδανικά που μόνο μερικώς έχουν πραγματοποιηθεί. Κι έχουν πράγματι δίκιο. Ένας πολιτικός δεν είναι πολύ πιο ειλικρινής από έναν γραφέα επιβλητικών επιγραφών. Ωστόσο, ο Επιτάφιος μας δείχνει τις αξίες που είχε ως ιδανικά η αθηναϊκή δημοκρατία και που αρεσκόταν να πιστεύει πως κατείχε.

Ορισμένα αποσπάσματα:

(α) Ποθώ να 'χω πλούτη μα καμιά επιθυμία δεν έχω να τ' αποκτήσω άδικα: η δίκη πάντα ακολουθεί.
Τα πλούτη που οι θεοί δίνουν στον άνθρωπο

σταθερά μένουν, απ' την κορφή ως τον πάτο.
Ο πλούτος που με αδικία κυνηγά ο άνθρωπος,
δεν έρχεται όπως πρέπει, αλλά υπακούοντας
σε πράξεις άδικες.
Ακολουθεί δίχως να θέλει. Και σύντομα,
έρχεται η συμφορά.

(Σόλων, 13,7-13)

(β) Δίκη σωστή για τον καθένα όρισα
κι έγγραφα νόμους, ίδιους για τον κακό και τον αγαθό.
(Σόλων, 36,18-20)

(γ) Ένωσε και πάλι εμάς τους Έλληνες
απ' την αρχή και πάλι
με της φιλίας το ελιξίριο.

(Αριστοφάνης, Ειρήνη, 996-8)

(δ) Η ομόνοια θεωρείται η μεγαλύτερη ευλογία που ένα κράτος μπορεί να έχει. Οι
γερουσίες κι οι ηγέτες προτρέπουν τους πολίτες να πετύχουν την ομόνοια. Πα-
ντού στην Ελλάδα υπάρχει ένας νόμος να ορκίζονται οι πολίτες ότι θα ομνοούν:
παντού παίρνουν αυτόν

τον όρκο. Δεν πιστεύω ότι στόχος αυτού είναι να βεβαιωθούν ότι ψηφίζουν τους ί-
διους θιασάρχες, τους ίδιους μουσικούς, ότι εξυμνούν τους ίδιους συγγραφείς, και
θέλουν να ε'χουν τις ίδιες απολαύσεις· είναι για να βεβαιωθούν ότι θα υπακούν στους
νόμους. Εκεί που ο λαός υπακούει στους νόμους, εκεί το κράτος πετυχαίνει δύναμη
και ευημερία. Μα, χωρίς ομόνοια, κανένα κράτος, μα ούτε κι οικογένεια μπορεί να
διοικηθεί ορθά.

(Ο Σωκράτης στο ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Απομνημονεύματα 4,4,16)

(ε) ΙΩΝ: Και να μαλώσω πρέπει
τον Φοίβο. Τι έπαθε; Βιάζει παρθένες
κι έρμες τις παρατά ! Παιδιά κρυφασταίνει
και τα αμελεί και χάνονται. Μη εσύ!
Παρά όταν γίνεις τρανός
την αρετή ζήτη. Γιατί όποιος θνητός φανεί
κακός οι θεοί τον τιμωρούνε.
πως είναι δίκαιο εσείς οι θεοί που βάλατε τους νόμους
στους θνητούς εσείς οι ίδιοι να κάνετε ανομίες;⁴

(Ευριπίδης, Ίων, 436-443)

(ζ) Θα ισχυρισθεί κανείς ότι η δημοκρατία ούτε συνετόν πράγμα είναι ούτε δίκαιον,
και ότι όσοι έχουν χρήματα είναι άριστοι και ως άρχοντες. Εγώ όμως λέγω, πρώ-
τον μεν ότι η δημοκρατία ολόκληρον τον λαόν περιλαμβάνει, η ολιγαρχία δεν
είναι μέρος μόνον αυτού. Έπειτα, ότι οι πλούσιοι είναι άριστοι φύλακες των χρη-
μάτων, οι συνετοί δύνανται να συμβουλευσουν τα άριστα, οι δε πολλοί να κρί-
νουν δύνανται τα άριστα, όταν ακούσουν τα ζητήματα, και ότι οι τρεις αυτές τά-
ξεις των ανθρώπων, καθεμία ξεχωριστά και όλες μαζί έχουν ίσα δικαιώματα. Η

⁴ Μετάφραση Κ. Κοντός - Ν. Ποριώτης.

δε ολιγαρχία τους μεν κινδύνους εις τους πολλούς τους μεταβιβάζει, από δε τα ωφέλιμα όχι μόνον κρατεί το περισσότερο μέρος αλλά και όλα τα κατέχει αφού τα πάρει διά της βίας. Τέτοια πράγματα θέλουν να επιτύχουν οι ισχυροί από σας και οι νέοι, πράγματα που είναι αδύνατον να τα κατορθώσουν σε μια μεγάλη πόλη.⁵

(Ο Αθηναγόρας, ένας λαϊκιστής πολιτικός από τις Συρακούσες, ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, 6,39)

Σχόλια

(α) Ο Σόλων, ένας μετριοπαθής ολιγαρχικός, που άνοιξε την πόρτα στις δημοκρατικές αλλαγές, σε αυτό το απόσπασμα μας αποκαλύπτει κάτι από τις προσωπικές του πεποιθήσεις. Ο πλούτος είναι το κλειδί για την εξουσία, αλλά δεν θα επιδιώξει να τον αποκτήσει με αντικοινωνικό τρόπο - φοβάται τη θεία τιμωρία. Η δίκη είναι σχεδόν ισοδύναμη με τον ρόλο που διαδραμάτιζε παλαιότερα η *Νέμεσις*. Η χειρότερη αντικοινωνική συμπεριφορά είναι η «ύβρις», συνώνυμη της βίας. Πρόκειται για μια διαταραχή όχι απλώς της κοινωνικής, αλλά και της κοσμικής τάξης. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Σόλων διατηρεί τον πλούτο ως κριτήριο για την ταξική δομή αλλά, ταυτόχρονα, αναζητά μια ηθική βάση για την κοινωνία. Η ηθική τάξη είναι καθορισμένη από τους θεούς (η ιστορία του Αριστοφάνη, όπου ο Πλούτος -η προσωποποίησή του- απρόθυμα προσχωρεί στον απατεώνα, είναι διασκεδαστική). Το αποτρεπτικό μέσο είναι ο φόβος για την τιμωρία και η συμφορά.

(β) Εδώ, ο Σόλων δικαιολογεί την πολιτική και κοινωνική του μεταρρύθμιση. Εδώ, η μη προσωποποιημένη δίκη, είναι οι κατεστημένες συνήθειες της κοινωνίας, που έχουν κατοχυρωθεί από τη νομοθεσία. Είναι ορθή διότι είναι σαφής και απερίφραστη, δίκαιη και άμεσα εφαρμόσιμη. Υπάρχει κάποια ειρωνεία στον ισχυρισμό του, ότι όρισε την ταιριαστή δίκη για κάθε άτομο, και ότι τόσο ο κακός όσο και ο αγαθός απολαμβάνουν την ίδια μεταχείριση, αλλά ο Σόλων θέλει να πιστέψουν όλοι οι άνθρωποι ότι οι ισχυρισμοί του έχουν αναγνωρισθεί. Ο κακός και ο αγαθός αντιπροσωπεύουν εδώ, την κατώτερη και την ανώτερη τάξη αντίστοιχα. Εδώ βρίσκονται οι σπόροι του μεταγενέστερου δημοκρατικού συνθήματος της ισονομίας.

(γ) Ο Αριστοφάνης έγραψε την κωμωδία *Ειρήνη* στα 421 π.Χ. με την ελπίδα για επικράτηση της ειρήνης μετά από τον σχεδόν δεκαετή πόλεμο μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης. Εδώ, η φιλία παρουσιάζεται ως προϋπόθεση της ειρήνης. Η φιλία, η οποία πρωτίστως σήμαινε έναν δεσμό ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας, προσέλαβε ευρύτερη πολιτική σημασία, αλλά, απευθυνόταν ακόμη σε ομάδες στο εσωτερικό της πόλης. Ο Αριστοφάνης τη χρησιμοποιεί όχι απλώς για να ενώσει τους ανθρώπους μέσα σε μια πόλη, αλλά την επεκτείνει στην ενότητα όλων των Ελλήνων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την έννοια της ομονομίας (ενότητα για κάποιον σκοπό) κατά τα λεγόμενα του Γοργία και των οπαδών του.

(δ) Μια σαφής έκθεση της πολιτικής αξίας της ομονομίας (ενότητα απόψεων ή ενότητα σκοπού) στο εσωτερικό μιας πολιτικής κοινότητας. Υπάρχουν μερικοί ενδιαφέροντες υπαινιγμοί στο απόσπασμα. Η φράση «Γερουσίες και ηγέτες» υπονοεί την ολιγαρχία, αλλά ο Σωκράτης λέει (και ορθώς) ότι η καλλιέργεια της αξίας της ομονομίας είναι ένα καθολικό φαινόμενο μεταξύ των Ελλήνων ακόμη και οι τύραννοι, μόλις απαλλαγούν από τους αντιπάλους τους, θα δήλωναν την -υποκριτική- αφοσίωσή τους σ' αυτήν. Ο Σωκράτης συνδέει την ομόνοια με την υπακοή στους νόμους: αντί, αν και με διαφορετική έμφαση, ήταν σύνθημα τόσο των ολιγαρχικών όσο και των δημοκρατικών. Το κυνήγι της δύναμης και της ευημερίας

⁵ Μετάφραση Γ. Καρβέλας.

από την πόλη, δίνει την εντύπωση ότι η πόλη θεωρείται κάποιο είδος αριστοκράτη. Ο Σωκράτης αναγνωρίζει ότι η οικογένεια είναι η απλούστερη μορφή κοινωνικής μονάδας. Ο Αριστοτέλης λέει το ίδιο πράγμα στην εισαγωγή των Πολιτικών του.

(ε) Ένα γοητευτικό απόσπασμα. Ο Ίων, ένας κάπως ηθικολόγος νεαρός παραστάτης στον ναό του Απόλλωνα των Δελφών, έμαθε για έναν βιασμό που διαπράχθηκε από τον θεό και αφέντη του. Οι αντιδράσεις του αγοριού αποδίδονται με υπέροχο τρόπο. Υπάρχουν δύο ενδιαφέροντα σημεία όσον αφορά στις ηθικές αξίες. Πρώτον, οι θεοί θεωρούνται αναμφίβολα πηγή της ανθρώπινης ηθικής και των νόμων, που όμως δεν τους τηρούν. Ομολογούμενος, ο Ίων δεν είναι παρά ο θρησκόληπτος ήρωας ενός δράματος, που έχει ένα θρησκευτικό ρόλο αυτή η άποψη, όμως, πρέπει να ήταν διαδεδομένη. Δεύτερον, η γλώσσα, η οποία παλαιότερα χρησιμοποιείτο, όχι σύμφωνα με τις επιταγές της ηθικής, αλλά ως περιγραφική των κοινωνικών ρόλων, και αργότερα είχε γίνει διφορούμενη, είναι τώρα σαφώς ηθική - οι αρετές είναι το «ήθος», ο κακός είναι ο «μοχθηρός», και το δίκαιον είναι η «δικαιοσύνη».

(ζ) Είναι ενδιαφέρουσα η τοποθέτηση της υπεράσπισης της δημοκρατίας παράλληλα σε αυτό που λέει ο Περικλής στον Επιτάφιο λόγο του. Παρουσιάζεται μια νέα αξία, η σύνεση, την οποία δεν είχαμε συναντήσει αλλού. Εννοιολογικά, δεν απέχει πολύ από τον όρο φρόνηση, την «πρακτική» σοφία. Ο Αθηναγόρας δεν εντοπίζει τη σύνεση στους πλουσίους (οι ολιγαρχικοί ισχυρίζονταν ότι αυτός ο χαρακτηρισμός τους ανήκε). Ούτε αξίωνε αυτόν τον χαρακτηρισμό για τον απλό λαό. Ισχυρίζεται ότι ο λαός θα αποφασίσει την καλύτερη από τις υποδείξεις των συνετών. Δεν εξηγεί τον υπαινιγμό των ολιγαρχικών ότι η δημοκρατία δεν αποτελείτο *ίσον* (το συχνό παράπονο ήταν ότι η δημοκρατία επέβαλε ισότητα στους ανομοίους) αλλά, απαντά -και ορθώς- με έναν πικρό σαρκασμό, μπροστά στις πράξεις των ολιγαρχικών. Η φράση «όσοι έχουν χρήματα είναι άριστοι και ως άρχοντες» υπερτονίζει τις απαιτήσεις των ανωτέρων τάξεων και τις αμφισημίες του καλού, του καλύτερου και του άριστου. Ο ίδιος, πάντως, ισχυρίζεται ότι η δημοκρατία εμπλέκει τους πάντες.